

mgr Dorota Anna Lewicka
Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni
dorotahj@poczta.onet.pl

BEZPIECZEŃSTWO DEMOGRAFICZNE PAŃSTWA – IMPLIKACJE DLA POLSKI

STATE DEMOGRAPHIC SECURITY – IMPLICATIONS FOR POLAND

Streszczenie: Bezpieczeństwo jest powszechnie uznawane za fundamentalną wartość, dlatego jego zapewnienie stanowi zadanie priorytetowe zarówno dla państwa, jak i jednostek. Jednym z czynników, wpływających coraz silniej na bezpieczeństwo, są przemiany demograficzne, które zachodzą we współczesnym świecie. Nigdy dotąd demografia nie odciskała takiego piętna na bezpieczeństwie państwa, czego dowodem jest wyodrębnianie się w teorii nauk obszaru bezpieczeństwa demograficznego państwa. W artykule podjęto próbę zdefiniowania pojęcia bezpieczeństwa państwa i bezpieczeństwa demograficznego państwa oraz określenia korelacji tych dwóch pojęć, a także odpowiedzi na pytanie czy bezpieczeństwo demograficzne jako nowy obszar badań to trwały trend, czy chwilowa konieczność. W dalszej części przedstawiono sytuację demograficzną Polski oraz jej prognozę do roku 2050. Temat zagadnienia jest obszerny, w artykule dokonano jedynie zarysu problemu.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, bezpieczeństwo demograficzne, demografia, przemiany demograficzne.

Summary: Security is generally considered as a fundamental value, so its assurance is a priority for both the state and individuals. One of the factors affecting security more and more are demographic changes that are taking place in the modern world. Never before has demography had such a stigma on the safety of the state which is proved by separating the area of state demographic security in the science theory. The article attempts to define the concept of national security and the demographic security of the state and to determine the correlation of those two concepts, as well as answers to the question whether the demographic security as a new area of research is a permanent trend or a temporary necessity. The following shows the demographic situation of Poland and its prognosis for the year 2050. The topic is very extensive and the article only outlines the problem.

Keywords: security, demographic security, demographics, demographic changes.

Pojęcie bezpieczeństwa państwa

Ostatnie dwie dekady przyniosły ogromne zmiany w pojmowaniu bezpieczeństwa państwa. Zakres pojęciowy definicji bezpieczeństwa systematycznie się poszerzał o nowe obszary funkcjonowania i wraz z rosnącym postępem cywilizacyjnym będzie ulegał dalszym przeobrażeniom. Zjawiska i procesy, które dotąd były naturalne i neutralne dla

bezpieczeństwa państwa, współcześnie stanowią wyzwania, które bez ukierunkowanych działań państwa, mogą stać się zagrożeniami dla jego istnienia. Państwo jako element dynamicznego środowiska jest powiązane skomplikowanymi relacjami z wieloma państwowymi i pozapaństwowymi podmiotami. W chwili obecnej nie ma państwa, które jest w pełni samowystarczalne i mogłoby się zupełnie zamknąć na relacje z otoczeniem.

Wraz z końcem zimnej wojny bezpieczeństwo przestało być utożsamiane wyłącznie z czysto militarnymi aspektami. Na bezpieczeństwo państwa składa się wiele składowych, z których każda jest niezbędna do jego harmonijnego funkcjonowania. Tak szeroki zakres przedmiotowy bezpieczeństwa doprowadził do wyodrębnienia z nauk o bezpieczeństwie wiele jego rodzajów – w każdym z nich bezpieczeństwo poddawane jest analizie z punktu widzenia innych czynników. Bezpieczeństwo można zatem podzielić na bezpieczeństwo ekonomiczne, polityczne, społeczne, informacyjne, socjalne, kulturowe, demograficzne oraz wiele innych. Nie ma zamkniętej listy kategorii obszarów, które wchodzi w skład nauki o bezpieczeństwie. Rozwój techniki i technologii, postępująca globalizacja, zmieniający się model życia, wyczerpujące się surowce naturalne, migracje, a także przybierająca na sile fragmentaryzacja ludności na biedne i bogate regiony świata oraz inne problemy charakterystyczne dla XXI wieku prowadzą do wyodrębniania się nowych trudności, z którymi przychodzi się mierzyć państwu, a tym samym do krystalizowania się nowych obszarów bezpieczeństwa państwa.

Literatura fachowa dostarcza wielu definicji bezpieczeństwa państwa. Definicja w klasycznym, wąskim rozumieniu jest utożsamiana z brakiem zagrożeń zewnętrznych i wewnętrznych. W szerszym rozumieniu w jej skład wchodzi również możliwość aktywnego kształtowania wewnętrznej i zewnętrznej sytuacji państwa w taki sposób, by móc zapewnić niezakłócony rozwój państwa oraz zapewnić jego przetrwanie (Wawrzusiszyn, 2015, s. 21). Podstawą wszystkich definicji bezpieczeństwa państwa są dwa aspekty: gwarancja jego istnienia oraz swoboda rozwoju. Nie można mówić o bezpieczeństwie, gdy państwo nie posiada jednego z tych dwóch przymiotów. Atrybuty te zawierają w sobie pewność zapewnienia suwerenności, integralności oraz tożsamości państwa. Są to podstawowe wartości dla każdego państwa, a samo bezpieczeństwo jest nadrzędną i egzystencjalną potrzebą nie tylko państwa, ale także grup społecznych i jednostek.

Bezpieczeństwo państwa jest warunkowane zarówno przez czynniki endogeniczne, jak i egzogeniczne. Żadne państwo nie jest w stanie kontrolować całego otoczenia, w którym funkcjonuje. Tym bardziej, że czas i odległość tracą na znaczeniu w coraz bardziej „kurczącym się” świecie, a co za tym idzie problemy przypisane wcześniej do określonych regionów, stają się problemami na skalę globalną. Trudno dziś jednoznacznie wytypować problemy, które są specyficzne wyłącznie dla danego obszaru geograficznego. Zaciera się granic nie tylko ułatwia przepływ osób, informacji i kapitału, ale także sprawia, że trudności i zagrożenia w niekontrolowany sposób przenikają z państw do państw.

Bezpieczeństwo demograficzne

Jednym z rodzajów bezpieczeństwa, które zostało wyszczególnione stosunkowo niedawno z nauk o bezpieczeństwie, jest bezpieczeństwo demograficzne. Potrzeba wyodrębnienia tej gałęzi bezpieczeństwa związana jest z aktualnie zachodzącymi przemianami demograficznymi na całym świecie. Zmiany ludnościowe, które obserwujemy w społeczeństwach, szczególnie w przeciągu ostatnich trzydziestu lat, generują określone skutki dla bezpieczeństwa państwa, a ich skala jest tak duża, że demografia już na stałe wpisała się w przedmiot badań nad bezpieczeństwem. Demografia od zawsze determinowała bezpieczeństwo państwa, jednak nigdy dotąd sama w sobie nie stanowiła zagrożenia dla jego istnienia.

Prognozy demograficzne najbliższych dekad nie napawają optymizmem, wręcz przeciwnie należy przyjąć, że niekorzystne trendy będą się utrzymywać, a więc dziedzina bezpieczeństwa demograficznego na stałe wpisze się w dziedzinę nauk o bezpieczeństwie. Przemiany demograficzne potrzebują czasu, ich zmiana wymaga konsekwentnych, długofalowych działań na wielu płaszczyznach. Nie są to procesy, które można szybko i łatwo odwrócić i już to sprawia, że demografia nie może być ignorowana z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa.

O ile bez większych problemów można sięgnąć po różnorodne definicje bezpieczeństwa państwa, to w przypadku bezpieczeństwa demograficznego takich definicji jest niewiele. Trudność tego rodzaju wynika z faktu, iż jest to dziedzina badań, która dopiero zyskuje na znaczeniu. Dorobek naukowy w tym zakresie jest systematycznie rozbudowywany. Należy tu podkreślić, że bezpieczeństwo demograficzne, podobnie jak bezpieczeństwo państwa, ma charakter interdyscyplinarny – łączy zagadnienia, pojęcia, procesy, prawa, metody badawcze z zakresu różnych dyscyplin naukowych, między innymi z ekonomii, prawa, socjologii, antropologii.

Bezpieczeństwo demograficzne określane jest przez stosunek i współdziałanie grup ludzi, zamieszkujących określone terytorium, posiadających odrębną tożsamość oraz tworzących własną państwowość, która organizuje stosunki między nimi w sposób swobodny, zgodnie z własnymi interesami (Kawalec i Wróbel, 2014, s. 260). Czynnikiem, który różnicuje pojęcia bezpieczeństwa państwa oraz bezpieczeństwa demograficznego państwa jest akcent położony na swobodę kształtowania stosunków w obrębie samego społeczeństwa. To ludność danego państwa tworzy strukturę społeczeństwa i tym samym decyduje o jego potencjale demograficznym. Społeczeństwo, autonomicznymi decyzjami dotyczącymi ich prywatnego życia, wpływa na potencjał państwa. W tym procesie nieodzowna jest rola państwa, które tworzy warunki do egzystowania ludzi na swoim terytorium poprzez ramy prawne, organizacyjne i gospodarcze oraz wyspecjalizowane instytucje i organizacje.

Stabilnej struktury demograficznej państwa nie można utożsamiać wyłącznie z liczbą ludności. Struktura demograficzna państwa dzieli się na potencjał ilościowy wyrażony w ilości mieszkańców oraz jakościowy, który odnosi się do jej klasyfikacji według wybranych czynników, takich jak wiek, płeć, stan cywilny, dieta. Podstawowe znaczenie

dla stabilnego rozwoju państwa ma struktura wieku ludności, która w największym stopniu decyduje o potencjale kapitału ludzkiego w państwie.

Zrównoważona sytuacja demograficzna państwa, która ma swoje odzwierciedlenie zarówno w liczbie, jak i strukturze ludności, wpływa na całokształt bezpieczeństwa państwa. Przemiany demograficzne mogą w dwojaki sposób wpłynąć na bezpieczeństwo państwa. Po pierwsze spowodować konflikty międzynarodowe poprzez wzrost napięć między sąsiadującymi państwami i za taką sytuację odpowiedzialne są głównie trzy podstawowe czynniki: różnica tempa wzrostu ludności pomiędzy krajami; graniczne, sporne tereny między państwami oraz problem migrantów i uchodźców. Wszystkie te czynniki mogą zmienić równowagę sił między krajami, zwiększając niestabilność w regionie oraz w konsekwencji na całym świecie. Z drugiej strony zmiana polityki wewnętrznej danego państwa na mniej pożądaną z punktu widzenia ludności lub nawet stwarzająca ryzyko dla jej normalnego egzystowania, może prowadzić do zamieszek i wojen domowych oraz konfliktów o charakterze etnicznym (Nichiporuk, 2000). Przemiany demograficzne są zatem jednocześnie czynnikiem, który wpływa na wewnętrzne bezpieczeństwo państwa oraz oddziałuje na środowisko międzynarodowe.

Z bezpieczeństwem demograficznym nierozzerwalnie związane są trendy demograficzne, czyli usystematyzowane przez specjalistów – głównie demografów – przemiany w strukturze ludności, badane w określonym horyzoncie czasowym przez pryzmat wybranych cech demograficzno-społecznych. Współcześnie można wyróżnić dwa główne trendy demograficzne, które jednocześnie wzajemnie się wykluczają. Pierwszy z nich dotyczy państw rozwiniętych i jest to starzenie się społeczeństwa skorelowane ze spadkiem liczby urodzeń, natomiast drugi z trendów zachodzi w państwach słabo rozwiniętych i przejawia się niekontrolowanym, gwałtownym przyrostem naturalnym. Wspólnym mianownikiem dla obu trendów są wędrowniki ludności, które stanowią pochodną niekorzystnej sytuacji demograficznej. Państwa rozwinięte, chcąc uzupełnić niedobory kapitału ludzkiego na swoim terytorium, upatrują szansy w imigrantach jako odpowiedzi na zwiększające się potrzeby na ludzi w wieku produkcyjnym. Należy tu jednak wskazać, że migracja nie jest rozwiązaniem problemu niedoboru ludzi w wieku produkcyjnym w długim czasie a państwa multikulturowe już teraz borykają się z wieloma wyzwaniami, które dynamicznie przeistaczają się w zagrożenia dla ich istnienia.

Celem istoty bezpieczeństwa demograficznego państwa jest utrzymanie takiej struktury ludności w państwie, która może zapobiec kryzysom demograficznym wywołanym przez niekorzystne zmiany demograficzne. Ponadto osiągnięcie bezpieczeństwa demograficznego ma zadanie przeciwdziałać zapaści systemów funkcjonujących w państwie (Durasiewicz, 2015, s. 191). Systemy publiczne, które są najbardziej narażone na ryzyko zaburzeń z powodu przemian demograficznych, to systemy finansowe, gospodarcze oraz zabezpieczenia społecznego. W każdym z nich kluczową rolę odgrywa ilość ludności oraz jej struktura wyrażona w przewadze liczby osób w wieku produkcyjnym do liczby ludzi w wieku nieprodukcyjnym. Zaburzenia w równowadze demograficznej znajdują swoje odzwierciedlenie w wielkości budżetu, wysokości PKB, poziomie wzrostu gospodarczego, ilości środków przeznaczanych na badania i rozwój, niewydolności systemu emerytalno-rentowego czy rynku pracy.

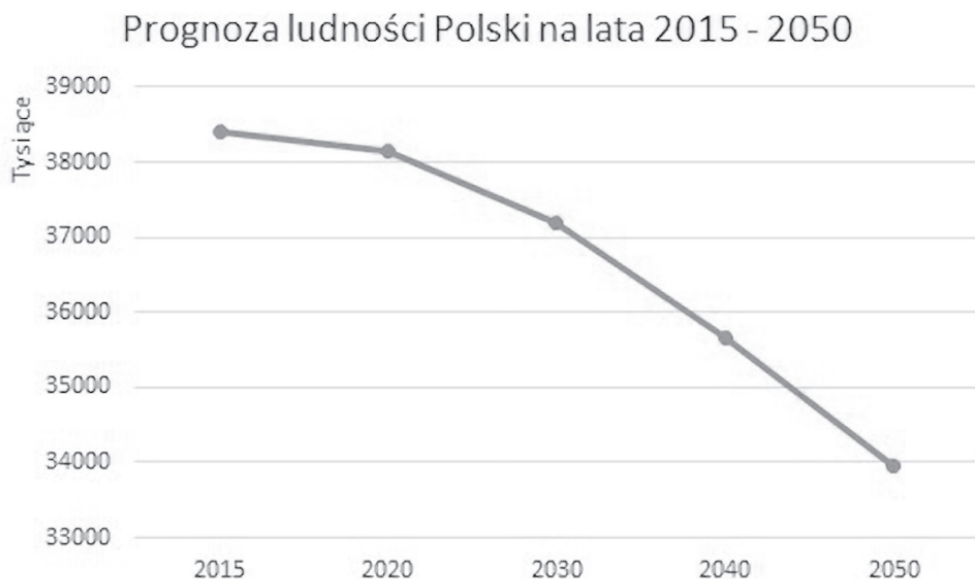
Bezpieczeństwo demograficzne mieści się w grupie działań, które są ukierunkowane na zapewnienie dogodnych warunków do trwania i rozwoju państwa. Wszelkie procesy, które zachodzą w tym obszarze nie powinny zakłócać funkcjonowania państwa, a pełnić rolę wspierającą dla jego wzrostu (Kawalec, 2014, s. 258). Tak postawione zadanie wymaga od państwa podejścia strategicznego w zakresie kształtowania swojej polityki oraz wizji społeczeństwa w długim horyzoncie czasowym. Pomocne w tym zakresie są tworzone na podstawie danych statystycznych prognozy demograficzne, które pozwalają przewidzieć najbardziej prawdopodobny rozkład struktury ludności w przyszłości. Należy jednak pamiętać, że każda prognoza obarczona jest ryzykiem błędu statystycznego, dlatego działania państwa muszą być stale dostosowywane do zmieniającego się otoczenia, by móc skutecznie sprostać pojawiającym się wyzwaniom. Niepewność prognoz wynika również z postępującej globalizacji, która światowe zmiany i kryzysy przekłada niezwykle skutecznie na krajową gospodarkę, ludzkie poglądy i postawy, a tym samym pośrednio na przemiany demograficzne.

Sytuacja demograficzna Polski

Polska – tak jak większość krajów Unii Europejskiej – nie jest wolna od niekorzystnych wpływów zachodzących zmian demograficznych. Od początku lat dziewięćdziesiątych ilość urodzeń spada, a wiek pierworódek rośnie, co przy jednoczesnym starzeniu się społeczeństwa prowadzi nieuchronnie do niżu demograficznego. Podobnie jak w rozwiniętych krajach Europy, w Polsce pozytywnym trendem w postaci wydłużania się długości życia, towarzyszą zmiany wzorca płodności oraz modelu życia, a rosnące znaczenie migracji zagranicznych dodatkowo pogłębia niepomyślne przeobrażenia struktury ludności.

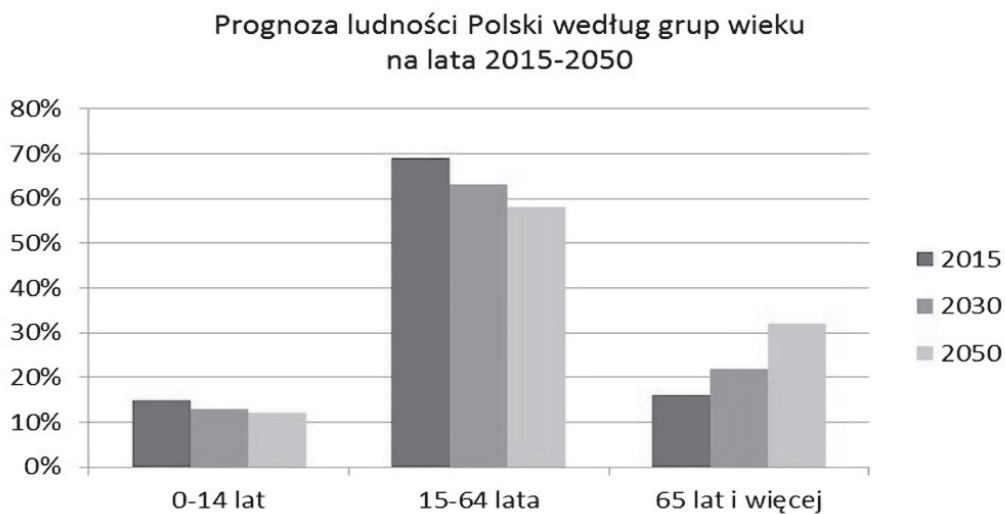
Według Rocznika Demograficznego, wydawanego corocznie przez Główny Urząd Statystyczny, Polska na koniec roku 2015 liczyła 38 437 tys. ludzi, a to jest już o 18 tys. mniej niż w czerwcu 2015 roku i aż o 42 tys. mniej niż w roku poprzedzającym. Tendencja do spadku liczby ludności w Polsce utrzymuje się niezmiennie od 2011 roku i według prognoz demograficznych będzie się utrzymywała w Polsce przynajmniej do roku 2050, kiedy to liczba ludności ma uplasować się na poziomie około 33 951 tys. Liczba ludności w 2050 roku będzie stanowić tylko około 88% liczby ludności z roku 2015. Przewidywaną prognozę ludności do roku 2050 z podziałem na lata przedstawia Wykres nr 1.

W Polsce od 1992 roku ilość urodzeń nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń, czyli takiego stanu populacji, w którym liczba urodzeń i zgonów jest jednakowa, czego konsekwencją byłaby stała liczba ludności (Kubiak, 2012). Polska od 2013 roku notuje ujemny przyrost naturalny, a współczynnik dzietności plasuje się na znacznie niższym poziomie niż wzorcowe 2,1 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym, które gwarantuje stabilność struktur demograficznych w długim okresie. Z powodu wydłużającego się okresu nauki oraz zwiększającej się aktywności zawodowej kobiet dzietność Polek maleje. Niepomyślne tendencje mają odwrócić rządowe programy prorodzinne, jednak o ich ewentualnej skuteczności można mówić dopiero za kilka lat. Częste zmiany ekip

Wykres nr 1. Prognoza ludności Polski do roku 2050

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa 2016.

Wykres nr 2. Prognoza ludności Polski wg. grup wieku do roku 2050.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa 2016.

rządzących oraz przyjmowanych koncepcji polityki nie sprzyjają budowaniu pozytywnego klimatu do życia dla rodzin. Tylko długofalowe zmiany w polityce prorodzinnej, a nie incydentalne lub przyjęte pod presją społeczną, mogą zmienić tak mocno osadzone w realiach trendy dotyczące modelu życia. Z punktu widzenia całokształtu bezpieczeństwa, działania państwa powinny zmierzać do ułatwienia rodzicom możliwości godzenia pracy zawodowej z rodzicielstwem, a nie osłabiać motywację do podejmowania zatrudnienia.

Spadkowi liczby urodzeń towarzyszy proces wydłużania się długości życia. I choć to zdecydowanie pozytywne zjawisko – zasługa poprawy warunków życia ludzi oraz rozwoju nauki – generuje swoiste problemy dla bezpieczeństwa państwa.

Wraz ze zmniejszeniem się udziału najmłodszych grup wiekowych w społeczeństwie, rośnie proporcjonalny wzrost udziału roczników najstarszych, a tym samym podwyższa się średnia wieku ludności, co prezentuje Wykres nr 2.

Nie ma prostej odpowiedzi na pytanie o przyczyny procesu starzenia się ludności, na to zjawisko wpływają pośrednio czynniki takie jak: poziom zamożności społeczeństwa, promowany model rodziny, aktywność zawodowa kobiet, poziom opieki społecznej i ochrony zdrowia, wykształcenie ludności czy polityka społeczna państwa. Zjawisko starzenia się znajduje swoje odzwierciedlenie nie tylko w sytuacji demograficznej kraju, ale także ma wymiar ekonomiczny i społeczny. Konsekwencją omawianego zjawiska są zmiany w strukturze konsumpcji, wzrost zapotrzebowania na niektóre usługi - szczególnie te związane z ochroną zdrowia oraz opieką, zmniejszenie aktywności zawodowej, zwiększenie wydatków na system zabezpieczenia ludności w postaci różnorodnych świadczeń i zasiłków, zmiana struktury siły roboczej, rodziny i gospodarstw domowych. Tak postawiony problem wymusza na państwie określone działania w zakresie dostosowania infrastruktury i nakładów finansowych na różne dziedziny życia społeczno-gospodarczego (Dragan, 2011).

Prognozy dla ludności Polski do roku 2050 nie przewidują istotnej poprawy obecnego stanu sytuacji. Główny Urząd Statystyczny zwraca uwagę na dalszy spadek dzietności kobiet i tym samym jeszcze szybsze starzenie się społeczeństwa, czego wynikiem będzie znaczne obciążenie systemu finansów publicznych, kurczące się zasoby siły roboczej oraz wzrost współczynnika obciążenia demograficznego, który mówi o ilości ludzi wieku poprodukcyjnym na 100 ludzi w wieku produkcyjnym. W chwili obecnej na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada aż 60 osób w wieku poprodukcyjnym (Główny Urząd Statystyczny, 2015). Tak zachwiana równowaga w strukturze ludności ma przełożenie na funkcjonowanie państwa na każdym jego obszarze. Ludność bowiem nie tylko zasila środkami budżet państwa, ale także poprzez zasoby ludzkie tworzy jej administrację, organa, siły zbrojne, infrastrukturę oraz jest bodźcem rozwoju nauki, dzięki czemu buduje konkurencyjność państwa w środowisku międzynarodowym. Braki w zasobach ludzkich można w pewnym stopniu zrekompensować nowymi technologiami, jednak wymaga to doskonałego zaplecza naukowego i olbrzymich środków finansowych, których Polska nie posiada, co potwierdza stan publicznych finansów i poziom zadłużenia państwa.

Podsumowanie

Nie ma wątpliwości, że zachodzące przemiany demograficzne wpływają na bezpieczeństwo państwa i determinują jego działania w zakresie zwalczania ich negatywnych skutków. Można założyć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że taki stan rzeczy będzie się utrzymywał przez przynajmniej najbliższe dwie dekady. Czy jednak to wystarczy, by móc mówić o wyodrębnieniu się nowego obszaru badań nad bezpieczeństwem? W środowisku naukowym nie ma jednego stanowiska na tak postawione pytanie. Autor jednak skłania się ku odpowiedzi, iż obecna sytuacja demograficzna jest na tyle poważna, że wymaga zajęcia się tym obszarem badań w sposób spójny i całościowy. O ile można badać bezpieczeństwo demograficzne jako pochodną bezpieczeństwa ekonomicznego czy społecznego państwa, bo właśnie na te obszary funkcjonowania państwa demografia wpływa najbardziej, to takie cząstkowe podejście nie wyczerpuje tematu roli demografii w bezpieczeństwie państwa.

Bezpieczeństwo demograficzne to sposób organizowania społeczeństwa; całokształt zachodzących procesów w ramach społeczeństwa; warunki, w których przebiegają zjawiska demograficzne; przyjęte modele życia nie tylko przez jednostki, ale całe grupy społeczne. Społeczeństwo funkcjonuje w określonym środowisku tworzonym przez państwo i generuje zarówno korzyści dla bezpieczeństwa państwa, jak i wyzwania oraz zagrożenia. Jest to relacja dwustronna. Niezbędnym elementem państwa jest jego ludność, jednak i społeczeństwo wymaga zinstytucjonalizowanej opieki w postaci ram prawnych i sprawnie funkcjonujących systemów publicznych. Bezpieczeństwo demograficzne to także konieczność dostosowania finansów państwa do potrzeb wynikających ze struktury demograficznej ludności.

Reasumując, bezpieczeństwo demograficzne odnosi się do relacji w społeczeństwie pomiędzy jej poszczególnymi jednostkami oraz relacji ludność – państwo. Wymaga użycia specyficznych metod badawczych, które nie tylko określą aktualny stan bezpieczeństwa demograficznego, ale także będą w stanie przewidzieć jego rozwój. Za brakiem bezpieczeństwa demograficznego w państwie idą określone konsekwencje, które dotyczą całokształtu funkcjonowania państwa, a nie tylko jego wycinków. Poprawa stanu struktur demograficznych w państwie wpłynie na jego poziom bezpieczeństwa w innych obszarach nauk o bezpieczeństwie, a nie ma obszaru bezpieczeństwa, które nie zależałby od czynnika ludzkiego.

Bibliografia

- Dragan A., (2011). Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki, Kancelaria Senatu, Warszawa, Pobrano 15 grudnia 2016, z: <http://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/15/plik/ot-601.pdf>.
- Durasiewicz A., (2015). Bezpieczeństwo demograficzne na przykładzie wybranych państw. W: M. Leszczyński, M. Kubiak, *Polityka społeczna dla bezpiecznego rozwoju* (s. 191-208), Gdańsk: Instytut Politologii Uniwersytetu Gdańskiego.
- Główny Urząd Statystyczny, (2015). Pobrano 16 grudnia 2016, z: <http://stat.gov.pl/podstawowe-dane/>.

- Kawalec M., Wróbel J., (2014). Bezpieczeństwo demograficzne. W: J. Płaczek (Red.) *Ekonomika bezpieczeństwa państwa w zarysie. Zarządzanie bezpieczeństwem* (s. 257-278), Warszawa: Difin.
- Kubiak M., (2012). Współczesne problemy demograficzne w aspekcie społeczno-gospodarczym, Pobrano 15 grudnia 2016, z: <http://www.ur.edu.pl/pliki/Zeszyt16/14.pdf>.
- Nichiporuk B., (2000). The Security Implications of Demographic Factors, Pobrano 15 grudnia 2015, z: http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1088/MR1088.chap4.html.
- Wawrzusiszyn A., (2015). *Bezpieczeństwo. Strategia. System. Teoria i praktyka w zarysie*, Warszawa: Difin.